

Kitap ve Bilimsel Toplantı Deęerlendirmeleri

İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Harezmi Me'mun Akademisi

Vahit Celal

Ankara: Araştırma Yayınları, 2018, 112 sayfa.

ISSN: 978-605-9503-38-9

Kitap önsöz, giriş, iki bölüm, değerlendirme, resimler ve kaynakça kısmından oluşmaktadır. Celal, önsözde bir bölgenin gelişmişlik durumunun ortaya koyduğu medeniyet ve yetiştirdiğı bilginlerin niteliğı ile paralellik arz edeceğini belirtmektedir. Bu ifadelerden sonra Maverâünnehir ve Harezmi bölgelerinin günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer aldığı bilgisini vermektedir. Celal, giriş kısmında çalışmasında kullandığı kaynakların tanıtımını yapmakta ve doğrudan Harezmi Me'mun Akademisi'ni konu alan çalışmaların olmaması hasebiyle ekseriyetle ikincil kaynakları kullandığını söylemektedir. Birincil kaynaklar olarak Edvard Rtveladze'nin editörlüğünde hazırlanan "Harezmi Me'mun Akademisi", B.A. Abdulhalimov'un editörlüğünde "Harezmi Me'mun Akademisi" gösterilmekte ve eser yazılırken bunlardan çok istifade edildiğı ifade edilmektedir. İkincil kaynaklardan bazıları ise: Ebü Mansur Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî'nin Özbekçeye tercüme edilmiş "Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-asr" adlı eseri; Ebü Reyhan el-Bîrûnî'nin (973-1050/1051) Özbekçeye tercüme edilmiş "el-Âsâru'l-bâkiye" ve "Hindistan" adlı eserleri; M. M. Hayrullayev ve R. M. Bahadirov tarafından Rusça kaleme alınan "Ebü Abdullah el-Harezmi" adlı eserdir (s. 9-15).

Giriş bölümünde kaynaklardan bahseden Celal, sonrasında Harezmi'de eski çağlarda kurulan medeniyetlerden söz eder. Eski Turan ve İran bölgeleri arasında bulunan Harezmi birçok kadîm medeniyete ev sahipliğı yapmıştır. Eski çağlarda Harezmi'nin kuzey ve güney vilayetleri etnik, medeni, dil, yazı ve devlet düzeni açısından birbirleriyle farklı görüntüler arz etmiştir. Celal bu bölümde Harezmi kelimesinin kökeni hakkında da bilgi vermiştir.

Geliş Tarihi/Received Date: 22.08.2019 Kabul Tarihi/Accepted Date: 05.11.2019

Kitap Deęerlendirmesi / Book Review

Celal'e göre Harezmi'nin kendine has doğası sadece bu bölgede yaşayan halkların yaşam tarzını şekillendirmemiş aynı zamanda halkların birbirleriyle karışmasında da etkili olmuştur. Harezmi halkının büyük bir kısmı tarih boyunca Amuderya'nın Hırçın dalgalarıyla mücadele etmiştir (s. 17).

Birüni'ye göre Harezmi'de devlet anlayışının şekillenmesine değinen yazar, bunun milattan önce iki devrede olduğunu açıklamıştır. Turan Hükümdarı Afrasyab'ın (Alp Er Tunga) damadı Siyavuş ile onun oğlu Keyhüsrev ve onların sülalesinin Harezmi'ye göç etmeleriyle burada yavaş yavaş tek hükümdar altında birleşme süreci başlamıştır. Siyavuşlardan önce ise burada Sakalar bulunmaktaydı. M.Ö. VI. yüzyılda İranlılar burayı istila etmiş, bu coğrafyaya göç eden ve Fars dilini konuşan halk, bölgedeki Türk halkıyla karışarak, kendi dilini ve medeniyetini yaymaya çalışmıştır. Bundandır ki günümüzde bile Harezmi şivesinde Farsça kelimelere sıkça rastlanmaktadır. M.S. VI. yüzyılda Türk kabileleri Harezmi'ye akın etmiş Türkçe kelimeler çoğalmış, Selçuklu sülalesinin hükümdarı olduğu yıllarda Türk dili Harezmi'de yeniden esas dile dönüşmüştür (s. 19).

Maveraünnehir ve Harezmi'deki gelişmelerle devam eden Celal, genel kabule göre iki önemli gelişme dönemi yaşandığını belirtir. Bunlardan ilki IX-XII. yüzyılları kapsayan devredir. İkinci gelişme dönemi ise Emir Timur ve onun sülalesinin hüküm sürdüğü XVI. yüzyıl ve sonrasındaki devredir. İlk dönem insanlık tarihinin "Doğu Rönesans Dönemi" şeklinde ifade edilmiştir. Bu dönemde İslam dininin yaygınlaşması ile hem büyük İslam âlimleri hem de büyük düşünürler yetişmiştir. Ahmet el-Ferganî, Muhammed el-Harezmi, İmam Buhârî, Muhammed et-Tirmizî, Fârâbî, Mâtürîdî, İbn Sînâ, Birüni, Yusuf Has Hacib, Neseî, Zemahşerî, Ahmet Yesevî, Edib Ahmed Yüknêkî, Teftâzânî gibi şahsiyetler bu coğrafyada yetişen önemli isimlerdir.

İran istilasına boyun eğen sonrasında Büyük İskender'in hâkimiyetine giren Harezmi VIII. yüzyılda Kuteybe b. Müslim önderliğindeki Arap ordusu tarafından fethedilmiş ve halifelîğe bağlanmıştır. Böylece yukarıda zikrettiğimiz büyük isimlerin yetişmesinin yolu açılmıştır. Celal, SSCB dönemindeki kaynakların, İslam dininin zor kullanılarak yaygınlaştırıldığı fikrini işlediğini bunun sonucunda da İslam dinine yönelik olumsuz bir yaklaşım geliştiğini ifade etmiştir. Celal'e göre sonraları Harezmi'de ortaya çıkan gelişmeler bu tür görüşlerin hepsini çürütmüştür.

XI. yüzyıldan sonra Harezmi bölgesinde tasavvufun da yaygınlaşmaya başladığını belirten yazar, Yusuf Hamdanî, ve Hoca Ahmet Yesevî'ye değinmiştir.

VIII-XIII. yüzyıllarda Harezmi'de zanaat, ticaret yolları, tarım ve mimari alanlarda da mühim gelişmeler yaşanmış, Semerkand, Buhara, Şaş, Fergana, Özkent, Hocand, Cent, Merv, Tirmiz gibi şehirler mimari eserleriyle öne çıkmıştır.

Hâsılı yazara göre, IX-XII. Yüzyıllar boyunca Maverainnehir bütün İslam dünyasında ilmi ve medeni alanda en gelişmiş bölge olarak meşhur olmuştur. Burada kadim gelenekler ile Arap, Fars, kısmen de Hint ve eski Yunan gelenekleri temelinde, İslami ilimler, felsefi ilimler ve tabii ilimler olmak üzere birçok alanda önemli gelişmeler olmuştur. Ayrıca meşhur hadis ve fıkıh okulları da şekillenmiş, tarih alanında da zengin içerikli eserler kaleme alınmıştır (s. 28).

XIII. yüzyılda Maverainnehir ve Harezmi bölgeleri bağımsızlıklarını kaybetmiş ve Moğol istilasına maruz kalmıştır. Birçok şehir ve medeniyet mirası harap edilmiştir. Bazı âlimler başka diyarlara göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu Harezmi bölgesinin sonu olmamış XIV-XV. Yüzyıllarda Moğol hâkimiyetinden çıkarak Timur ve Timurular devletinin meydana gelmesiyle gelişme döneminin ikinci aşaması yaşanmıştır.

Bundan sonra birinci bölüme geçen Celal, Harezmi Me'mun Akademisi'nin tarihini ele almaktadır. Akademinin oluşum sürecine değinen Celal, Harezmişah Me'muniler Dönemi hakkında bilgi vermektedir. "Harezmişah Me'muniler, Harezmi'nin her açıdan ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde onlarca bilgin ve filozof yetişmiştir. "Harezmi Me'mun Akademisi" de bu dönemde kurulmuştur. Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme"yi andıran "Harezmi Me'mun Akademisi" birçok filozof ve bilim adamına ev sahipliği yapmıştır. Türk bilgini el-Birûni (973-1050/1051) ile İbn Sînâ bu akademide birlikte mesai yapmışlardır." (s. 38).

Me'muniler döneminde dış ülkeler ile siyasi, iktisadi ilişkilerin gelişmesinden bahseden Celal, buna bağlı olarak ülkede ilim-fen ve medeniyetin yükseldiğini ifade ediyor. Harezmliler ticaret aracılığıyla başka medeniyetlerle tanışmış, başka ülkelerin âlimlerini, düşünürlerini Harezmi'e davet etmişlerdir.

Bundan sonra Harezmi'nin çevresindeki devletlerle olan ilişkisini ele alan Celal, Samaniler ve Gazneliler tarihine kısaca değinmektedir. Gazneliler ile Harezmişahlar arasında kurulan akrabalık ilişkisinin sonrasında bu ilişkinin nasıl kötüye gittiğinden söz eder. Sultan Mahmut'un, Harezmişah'tan kendi adına hutbe okunmasının istemesine ve Birûni (973-1050/1051)'nin fikri ile bu isteğin geri çevrilmesine ve bunun üzerine ilişkilerin iyice gerildiğine değinir. Harezmişahlar, Karahanlılar'ı yanına almayı tam manasıyla başaramayınca Gazneli

ordusu 1017 yılında payitahta gelerek Harezmsah Me'mun'u ve çok sayıda saray ehlini öldürmüş, Me'muniler sülalesinden olan herkesi esir almıştır. Böylece Harezm'de Me'munî Harezmsahlar dönemi de son bulmuştur (s. 39-43). Daha sonra başa geçen Altuntaşlar sülalesini ele alan Celal, bu sülaleden üç Harezmsah'ın Harezm'e hükmettiği bilgisini verdikten sonra bunların da siyasi tarihini kısaca ele almıştır.

Siyasi tarihi ele aldıktan sonra yazar, Me'mun Akademisi'nin kurumsallaşma sürecine değinir. İslam âlemindeki âlimlerin konumuna ve nasıl saygı gördüklerine değinen Celal, aynı şekilde şah saraylarında da âlimlerin saygı gördüğünü ifade eder. Bu bölümde tekrara düşen yazar Harezm'deki gelişme sürecini yineler. Harezm'e ticaret aracılığıyla davet edilen âlimleri ve ilim için çağrılan talebeleri tekrardan ele alır. Harezmsahlar ilim ehlini saraya davet etmiş, Bîrûnî (973-1050/1051) sarayda toplanan ilim ehline kılavuzluk etmiş, böylece tahmini 1004 yılından itibaren "Meclisü'l-Ulema" adında ilmi müessese şekillenmiştir (s. 48). Burada birçok bilimsel araştırma yürütülmüş, çok sayıda kaynak eser toplanmış ve tercüme işleri gerçekleştirilmiştir. XX. yüzyıl araştırmacıları bu saraydaki ilmi müesseseyi "akademi" olarak isimlendirmişlerdir. Bundan sonra Me'mun Akademisi'nin ne zaman kurulduğu konusundaki çeşitli görüşleri ele alan yazar, 1004 yılında kurulduğu görüşünün yaygın olduğu sonucuna ulaşır. Me'mun Akademisi 1017 yılına kadar faaliyet göstermiş bu kısa süreye rağmen burada matematik, kimya, jeodezi, mineraloji, tıp, ilaçbilim, tarih, dil, edebiyat, felsefe, mantık gibi alanlarda önemli araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Astronomi alanında yapılan çalışmalarla geçmişte olan hatalar düzeltilmiştir. Gazneli Mahmut tarafından Harezm fethedilince Harezm Me'mun Akademisi'ndeki faaliyetler de sona ermiştir (s. 51). Me'mun Akademisi'nin faaliyetleri kısa sürmesine rağmen akademi büyük bir birikim bırakmıştır. Bu akademinin bilginleri tarafından bir gelenek oluşturulmuş, daha sonraki dönemlerde hükümdarlar kendi saraylarında buna benzer Meclisü'l-Ulema merkezleri oluşturmuştur.

Celal, Me'mun Akademisi'nin oluşum süreci ve tarihinden bahsettikten sonra bu akademinin bilginlerini ele almıştır. Bu akademi görev yapan bilginlerin listesi tam olarak bilinmediği için on bilgin ve onların eserleri hakkında bilgi verir. Süryanice'den Arapça'ya tercüme yapan felsefe ve tıp alanında ilmi faaliyetler yürüten Ebû Hayr b. Hasan b. Sivar b. Baba b. Behram (942-1030); matematikçi, kadı ve fakih olan Ebû Ali el-Hasan b. Hâris el-Harezmi Hububî (d.?-ö:?): astronomi, matematik, felsefe ve tıp alanlarıyla meşgul olup İbn Sînâ'nın da hocası olan Ebû Sehl İsa b. Yahya el-Mesihî el-Cürcânî (d.?-1010); matematik ve astronomi sahalarında araştırmalar yapan, ilk defa küresel sinüsler teoremini

ispatlamış, Bîrûnî'nin de hocası olan Ebû Nasr Mansur İbn Ali İbn Irak Ca'dî (d:?-1036); astronomi, astroloji, kronoloji, coğrafya, jeodezi, trigonometri, meteoroloji, felsefe, fizik gibi birçok alanda çalışma yapmış ve birçok eser yazmış olan meşhur Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî; büyük filozof, tabip, matematik, gökbilim, kimya, psikoloji, ilahiyat, musiki ve edebiyat alimi, "el-Kânûn fi't-tıb", "eş-Şifâ" gibi daha birçok önemli eserlerin sahibi Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sînâ (980-1037); Şair Ebû Fadl Ahmed İbn Muhammed Sahrî (d:?-1015); edip, filozof Ahmed b. Muhammed Hüseyin es-Sehlî (d:?-1017); Şair Ebû Abdullah Muhammed İbn Hamid; Şair Ebû Mansur es-Seâlibî (961-1038), ele aldığı bilginlerdir.

Bundan sonra ikinci bölüme geçen Celal, ikinci bölümü çok kısa tutmuştur. Bu bölümde yine XIII. yüzyıldan itibaren Harezmi bölgesinin siyasi tarihini ele almıştır (s. 82).

İkinci bölümde diğer bir konu olarak Harezmi Me'mun Akademisi'nin yeniden inşasını ele alan Celal, Cumhurbaşkanı İslam Karimov'un Harezmi Me'mun Akademisi'nin yeniden inşası ile ilgili bir ferman yayınladığını ve bu fermana istinaden Harezmi Me'mun Akademisi'nin Hive şehrinde 11 Kasım 1997 tarihinde çalışmalarına yeniden başladığını söylemiştir.

Bu bölümün son konusunda Celal, bu akademi günümüzde yürütülen bilimsel faaliyetleri ele almaktadır. Bu kapsamda Özbekistan bilginleri, akademinin bilimsel tarihini araştırmakta, özellikle Bîrûnî'nin çalışmaları üzerinde durmaktadır. Akademi yeniden inşa edildikten sonra "Arkeoloji, Tarih ve Felsefe", "Dil ve Edebiyat", "Biyoloji Araştırmaları" olmak üzere üç bölümle çalışmalarına başlamış olup bu alanlarda çalışmalarını sürdürmektedir. 2010 yılında teşkilatlanma Fen, Doğa ve Sosyal bilimler olmak üzere yeniden yapılandırılmış olup akademiye yüzden fazla ulusal ve uluslararası konferanslar, seminerler gerçekleştirilmiştir (s. 85-87).

Celal, son olarak değerlendirme bölümünde Me'mun Akademisi'nin tarihini bir sayfa halinde kısaca özetlemiş dilek ve temennilerini dile getirmiştir.

Eser okuyucunun bir nefeste okuyup bitirebileceği hacim ve üslupla yazılmış ve konular okuyanı yormayacak şekilde ve sürükleyici işlenmiştir. Bununla beraber kitabın bölümlendirilmesinde, birinci bölümün takriben kitabın yüzde seksenini tutarken ikinci bölümün kitabın yüzde yirmisine tekabül etmesi göze çarpmaktadır. Kitaba isim verilirken "Harezmi Me'mun Akademisi" ismi kullanılmış olması yanlış anlaşılmaya sebep olmaktadır. Zira isimde geçen Me'mun, Abbâsî halifesi Me'mun ile

karıştırılmaktadır. Bunun yerine Me'mun'un tam künyesi verilebilir ya da Harezşahlar'dan Me'muniler sülalesi olduğu belirtilebilirdi. Ayrıca aynı isimle farklı dillerde yapılmış çalışmalar olması hasebiyle bu çalışmanın diğerlerinden farkına değinilip hangi açığı doldurduğu ifade edilebilirdi. Bununla beraber eserde işlenen siyasi tarih, Me'mun Akademisi'nin ele alınması gereken ilmi yönünün kısmen önüne geçmiş görünmektedir. Titiz ve yoğun bir çabanın ürünü olduğu aşikâr olan, kaynakçasında kullanılan Rusça eserlerle dikkat çeken ve okuyanı yer yer tekrarlara rağmen hem üslup hem de konu olarak sürükleyecek olan bu güzel çalışma kanaatimizce alanındaki boşluğu doldurmada katkı sağlayacaktır.

Murat Bıyıklı, Araş. Gör.

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
Niğde/Türkiye
muratbiyiklimuratbiyikli@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-3432-3727>*